

Metaforinis modelis ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje

Silvija PAPAURĖLYTĖ
Šiaulių universitetas

Pagrindinės sąvokos: *kalbos pasaulėvaizdis, konceptas, kvapas, metaforinis modelis.*

Šio straipsnio *tikslas* – aprašyti, kokiems ir kaip vertinamiems iš tikrųjų uosle nesuvokiamiems abstraktiems fenomenams lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje priskiriama ypatybė turėti skirtingo stiprumo nemalonų kvapą ir jį skleisti. Atliekant tyrimą iš viso peržiūrėta daugiau nei 150 pavyzdžių, remtasi visų žodžių *dvokti, smirdėti, tvoksti; dvokas, smarvė, tvaikas* formų junginiais su abstrakčiaisiais daiktavardžiais, išrinktais iš Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centre sudaryto tekstyno respublikinės, vietinės, populiariosios, specializuotos periodikos, grožinės ir negrožinės literatūros ir Seimo stenogramų dalių (prieiga internete: <http://donelaitis.vdu.lt>).

Lietuvių kalbotyroje yra darbų, kuriuose analizuojama abstrakčių fenomenų suvokimo specifika ir dėmesys sutelkiamas į vieną ar kitą metaforinį modelį. Minėtini Jurgos Cibulskienės (2005, 51–64), Inesos Šeškauskienės ir Justinos Urbonaitės (2007, 68–73), Redos Toleikienės (2005, 510–515), Jūratės Vaičenonienės (2000, 143–167) straipsniai. Aprašyta, kokiems iš tikrųjų nekvepantiems abstraktiems fenomenams lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje priskiriama ypatybė turėti kvapą ir kvepėti (P a p a u r ė l y t ė 2006, 119–128). Minėtame straipsnyje remtasi žodžių *kvepia* ir *kvepėjo* junginių su abstrakčiais fenomenais pavadinančiais daiktavardžiais analize. Nors žodis *kvepėti* dažniausiai apibūdina tas situacijas, kai kalbama apie malonaus pobūdžio kvapus, vis dėlto daugiausia pavyzdžių galima susieti su tuo, kas vertinama neigiamai (pavyzdžiui, minimi nepageidautini visuomeninio ir politinio gyvenimo reiškiniai – *afėra, amoralumas, korupcija, kriminalas, populizmas, totalitarizmas*). Padaryta išvada, kad taip suvokiami abstraktūs fenomenai yra sunkiai kontroliuojami, neturi jokių ribų ir negali būti prognozuojami. Skirtingas abstraktiems fenomenams priskiriamų kvapų intensyvumas atspindi skirtingas abstrakčių fenomenų galimybes paveikti subjekto vidinę pusiausvyrą. Be to, disertacijoje „Liūdesio konceptas lietuvių ir rusų kalbų pasaulėvaizdžiuose“ aprašyta, kurioms su *liūdesio* modalumu lietuvių ir rusų kalbų pasaulėvaizdžiuose siejamoms emocijoms būsenoms priskiriama galimybė turėti kvapą ir kvepėti (P a p a u r ė l y t ė

Kloviėnė 2004, 97–99). Tekstuose kvapo, siejamo su *liūdesio* emocijomis būsenomis, pobūdis nesukonkretinamas, greičiausiai tai yra malonus aromatas arba bent jau toks, kuris nesukelia atmetimo reakcijos.

Šiame straipsnyje remiamasi kognityviniu požiūriu į kalbą. Kognityvinė lingvistika kalbą suvokia kaip pasaulio pažinimo būdą. Tikrovėje yra daug objektų, procesų, reiškinių, ypatybių, kurių negalima pamatyti, paliesti, išgirsti ar užuosti. Tokie yra jausmai, emocijos, moralinės vertybės ir pan., tačiau žmonės apie juos kalba. Kalbėti apie nematomus, negirdimus ir materialaus pavidalo neturinčius objektus įmanoma todėl, kad mūsų mąstymas yra metaforiškas. Rusų mokslininkas Anatolijus Čiudinovas, remdamasis kognityvinės lingvistikos požiūriu į kalbą, siūlo metaforinio modelio sąvoką. Metaforinis modelis – kalbos vartotojų sąmonėje egzistuojanti ir (arba) susidaranti ryšio tarp ištakų ir tikslo sferų schema, kurią atspindi formulė X yra Y , pavyzdžiui: POLITINĖ VEIKLA yra KARAS. POLITINĖ VEIKLA šiuo atveju yra tikslo sfera, nes apie ją kalbama, o KARAS yra ištakų sfera. Santykis tarp formulės komponentų suprantamas ne kaip sutapatinimas, bet kaip panašumas. Ištakų sfera yra tikslo sferos modeliavimo pagrindas. Taip modeliuojant tikslo sferos struktūra išsaugo ne tik ištakų sferos struktūrą, bet ir jos emociinį potencialą (Чудинов 2003). Paprasčiau kalbant, žmonės tikslo sferą ne tik suvokia kaip ištakų sferą, priskiria tokias pačias charakteristikas, bet ir vertindami tikslo sferą elgiasi taip, lyg vertintų ištakų sferą. Jeigu kalbos vartotojas apie politiką kalba kaip apie karą, vadinasi, jis vartoja tuos pačius žodžius, kuriuos vartotų norėdamas apibūdinti karo priežastis, kovos eigą ir baigtį, pavyzdžiui: *opozicija traukiasi į apkasus, oponentai atakuoja, per rinkimus pasidavė vilionėms* ir pan. Kadangi karas visada yra vertinamas neigiamai, politiką kaip karą suvokiantis žmogus politinę veiklą taip pat vertins neigiamai. Jeigu politika suvokiama, pavyzdžiui, kaip mechanizmas (tai iliustruoja teiginiai *perdavė šalies vairą, įvykių grandinė, politikos svertai*), skirsis ir vertinimo pobūdis. Mechanizmai paprastai yra tam tikros garantijos, stabilumo ženklas, todėl jie vertinami teigiamai, vadinasi, taip suvokiantis politinę veiklą žmogus ją taip pat vertina teigiamai. Aprašius konkrečiai kalbai ir kultūrai būdingų metaforinių modelių įvairovę būtų galima bent iš dalies aprašyti ir ta kalba kalbančių žmonių mentalitetą. Problemiška yra metaforinių modelių klasifikacija. Šiame straipsnyje remiamasi Čiudinovo teiginiu, kad klasifikuojant metaforinius modelius reikia turėti galvoje tai, jog žmogus pasaulio vaizdą kuria pagal savo pavyzdį, vadinasi, tas vaizdas iš pat pradžių yra antropocentriškas. Dėl šios priežasties metaforinius modelius galima skirstyti į tokias grupes: *Žmogus – pasaulio kūrimo centras, Žmogus ir gamta, Žmogus ir visuomenė, Žmogus ir jo darbo rezultatai*. Be to, būtina atsižvelgti į metaforiniais modeliais reiškiamas idėjas. Rusų mokslininkai Anatolijus Baranovas, Olga Michailova, Jevgenija Šipova teigia, kad metaforiniai modeliai pagal jų iškeliamas svarbiausias idėjas gali būti siejami į stambesnes grupes, kurias minėti autoriai vadina konsteliacijomis (Баранов, Михайлова, Шипова 2006, 63). Racionalumo idėją iškeliantys metaforiniai modeliai (STATINIO, MECHANIZMO, TRANSPORTO, OBJEKTO) dėmesį sutelkia į tai, kas yra tvarkinga ir prognozuojama. Į konfliktškumą, priešpriešos raišką sutelkti KARO, ŽAIDIMO, SPORTO metaforiniai mo-

deliai. Abstrakčių fenomenų natūralumą, organiškumą atskleidžia ORGANIZMO, AUGALO, SVEIKATOS metaforos, o su tuo, kas yra įsivaizduojama, netikra, siejami RELIGIJOS, MITOLOGIJOS, TEATRO, ANTGAMTINIŲ BŪTYBIŲ metaforiniai modeliai. Tikėtina, kad tokių metaforinių modelių grupių galima skirti ir daugiau, be to, modeliai pagal jais aktualizuojamą idėją sąlygiškai gali priklausyti ir daugiau nei vienai grupei.

Vieną abstraktų fenomenų apibūdinančių metaforinių modelių visuma atskleidžia dalį atitinkamam konceptui priklausančios informacijos. Konceptu straipsnyje vadinamas mąstymo vienetas, visa informacija apie kažką, esanti žmonių, kalbančių kuria nors kalba, sąmonėje (pavyzdžiui, konceptas POLITIKA) (plačiau apie konceptą žr. *KCKT* 91). Žodžiais išreiškiama dalis koncepto turinio (informaciją dar galima perduoti kitomis ženklų sistemomis, pavyzdžiui, vaizdais, muzika, judesiu), tačiau kalba yra prieinamiausias ir suprantamiausias žinių perdavimo būdas. Konceptas nėra lygus sąvokai, nes sąvoka beasmenė, o konceptas siejamas su atitinkamai kalbančiu ir konkrečiai kultūrai atstovaujančiu žmogumi, todėl visada priklauso nuo patirties – tiek asmens, žmonių grupės ar visos tautos. Su konceptu siejama informacija atskleidžiama taikant conceptualiosios analizės metodą. Conceptualioji analizė suteikia aiškia formą tam, kas egzistuoja kolektyvinėje sąmonėje ir gali būti išreikšta kalba. Jeigu kalbama apie konceptus, kurie siejami su abstrakčiais fenomenais, metodo esmę galima nusakyti taip: remiantis tekstais, žodynų definicijomis žiūrima, kaip abstraktų reiškinį pavadinantis žodis „elgiasi“ tekste, su kokiais konkretesnių sferų objektais gali būti susietas šiuo žodžiu pavadintas tikrovės fragmentas. Išsami ir baigtinė koncepto analizė neįmanoma dėl kelių priežasčių: tekstų ir kitų informacijos fiksavimo šaltinių, kuriais atskleidžiamas koncepto turinys, nuolatos daugėja, vadinasi, daugėja ir su konceptu siejamos informacijos; nėra tokių būdų, kurie suteiktų galimybę apibendrinti visų vienai kultūrai priklausančių žmonių individualią patirtį; dalis konceptui priklausančios informacijos apskritai negali būti niekaip išreikšta.

Pagal galimybes išsamiai aprašytų konceptų visuma iš dalies atskleidžia kalbos pasaulėvaizdį – konkrečioje kalboje užfiksuotą pasaulio vaizdą, kuris yra ne veidrodinis tikrovės atspindys, bet jos interpretacija.

Siekiant aprašyti tuos abstrakčius fenomenus, kuriems lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje priskiriama galimybė turėti nemalonų kvapą, svarbus yra grupei *Žmogus ir gamta* priklausančias metaforinis modelis ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS. Malonus arba nemalonus kvapas nėra žmogaus veiklos rezultatas, tai prigimtinė arba natūraliai įgyjama objekto ypatybė. Metaforinis modelis ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS pasitelkiamas suvokiant atitinkamų savybių turinčius tikrovės daiktus ar reiškinius. Pirmiausia minėtina, kad taip kalbama apie tai, kas, remiantis kalbos pasaulėvaizdžio logika, yra materialu, nes tik materialūs objektai iš tikrųjų gali būti suvokiami pojūčių organais. Vadinasi, šis modelis siejamas su ta metaforinių modelių grupe, kurie dėmesį sutelkia į abstrakčių fenomenų racionalumą. Kita vertus, kvapas yra nepastovus požymis, jis gali sustiprėti arba susilpnėti, t. y. kisti. Vadinasi, galima teigti, kad kalbamasis metaforinis modelis gali būti priskirtas ir tiems modeliams,

kurie išreiškia organiškumo idėją. Racionalumo ir organiškumo idėjos nulemia tas abstrakčių fenomenų charakteristikas, kurios išreiškiamos pasitelkiant modelį ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS. Tai, kas turi kvapą, negali likti nepastebėta – tokio objekto egzistavimas suvokiamas uosle. Jeigu kvapas nėra itin stiprus ir itin nemalonus, jis neturi galios trukdyti žmogaus, kuris atpažįsta kvapo prigimtį, veiklai. Išskirtiniai atvejai yra tie, kai kalbama apie labai stiprų, nemalonų ir nuodingą kvapą. Jis gali sutrikdyti žmogaus gyvenimą, pakenkti sveikatai, vadinasi, yra nepageidautinas. Jokių kvapų apskritai negalima valdyti, įmanoma tik iš dalies sumažinti kvapo stiprumą, todėl kalbamajame metaforiniame modelyje koduojama ir stichiškumo idėja, prieštaraujanti racionalumui. Aprašant metaforinio modelio ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS realizaciją reikia atkreipti dėmesį, kad kvapas gali būti dvejopas: savarankiškai sklindanti substancija, t. y. dujos, ir kvapas, kurį išskiria tikrovės objektas arba reiškinys. Be to, tikrovėje yra nemažai daiktų, kurie neturi kvapo.

Lietuvių kalboje skirtingo stiprumo nemalonų kvapą, jo judėjimą galima apibūdinti sinoniminei veiksmažodžių eilei priklausančiais vienetais. Šiame straipsnyje dėmesys sutelktas į tą kvapą, kurio sklidimas apibūdinamas visomis žodžių *dvokti*, *smirdėti*, *tvoksti* formomis. Straipsnyje laikomasi nuomonės, kad koncepto turinį atskleidžia visi tos pačios šaknies žodžiai, o žodžių gramatinės charakteristikos, pavyzdžiui, tai, kad jie priklauso skirtingoms kalbos dalims, nėra svarbios. Remiantis tokia nuostata, peržiūrėti ir daiktavardžių *dvokas*, *smarvė*, *tvaikas* junginiai su abstrakčios reikšmės žodžiais.

Lietuvių kalbos žodyne nemalonų kvapą apibūdinančių žodžių reikšmės aiškina-mos pasitelkiant sinonimus:

dvōkti, 1. intr. [K] *smirdėti*: Baisiausia smarvė nuo jo dvōkia Dkš. Nuplauk ko-jas, jau prakaitas dvōkia Btg. Dvōka sriutos pakūtė[je] Kv. Patrankos vis gaudė ir gaudė, ir visas oras dvokė degėsiomis, paraku ir krauju A. Vien. <...>; 2. intr. *gesti*, *pūti skleidžiant smarvę*, *smirsti*: Lavonas jau dvōksta J. Žuvies galva visų pirma dvoka VP52. <...> LKŽe.

smirdėti, 1. Q508, CII563, R, MŽ, N *skleisti blogą kvapą*, *dvokti*: Kiaulēm kaip maišyta, stovi pripuvę, smirda Užp. Priskrendęs puodelis smirda Kv. Kai li-nus ištraukia iš markos, tas vanduo smirdi labai Bsg. LKŽe.

tvōksti, 1. intr. I *tvinkčiojamai skaudėti*, *tvinksėti*; *peršėti*, *degti*: Taip tvōksta, augštas padurtas pirštas DūnŽ. <...>; 2. intr. *sklisti kvapui*: Iš tvarto svaiginamai tvoskė perpuvusio mėšlo tvaikas rš. Tvokstė tvōska smarvė nu rūkančių mergų Krš. LKŽe.

Žodyne tiksliausiai apibūdinta žodžio *smirdėti* reikšmė – pateiktas apibūdi-nimas, kad kvapas yra nemalonus. Greičiausiai šis žodis iš aprašomam tyrimui svar-bių trijų veiksmažodžių turi plačiausios apimties reikšmę. Žodžiu *dvokti* apibūdi-namas uoslės organams nemalonesnis, o žodžiu *tvoksti* – intensyviau sklindantis kvapas. Taip pat galima būtų paaiškinti ir daiktavardžių *dvokas*, *smarvė*, *tvaikas* reikšmių santykį*.

* Remiantis santykiu tarp nemalonų kvapą apibūdinančių kalbos vienetų aprašomam metaforiniam modeliui pavadinti buvo pasirinktas žodis *smirdėti*.

Realizuojant metaforinį modelį ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS pasitelkiami visi minėti žodžiai. Siekiant atskleisti kalbamojo metaforinio modelio specifiką lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje, veiksmažodžių *dvokti, smirdėti, tvoksti* ir daiktavardžių *dvokas, smarvė, tvaikas* formų junginiai su abstrakčius fenomenus pavadinančiais žodžiais negalėjo būti suklasifikuoti pagal tai, kaip vertinami tie abstraktūs fenomenai, kurie kalbos vartotojų sąmonėje suvokiami kaip turintys nemalonų kvapą. Kaip teigia Aloyzas Gudavičius, „vertinimo skalė kalboje turi nediskretiškumo požymį, t. y. neįmanoma tiksliai nustatyti, kurį intervalą ir koku nuotoliu nuo nulinio vertinimo užima kiekvieno žodžio reikšmė, pavyzdžiui, *gražus, puikus, nuostabus, žavingas...* Šiuo požiūriu vertinimas kalboje turi dar neaiškesnes ribas negu pasaulio kategorizacija apskritai“ (G u d a v i č i u s 2000, 123). Vertinimas gali būti racionalus ir emocinis. Šiame tyrime racionalus vertinimas negali būti laikomas pagrindiniu kriterijumi, nes veiksmažodžių *dvokti, smirdėti, tvoksti* ir daiktavardžių *dvokas, smarvė, tvaikas* semantika ir taip koreliuoja su vertinimu. Bet kuris kalbos vartotojas pasakytų, kad nemalonus kvapas – dvokas, smarvė, tvaikas – yra blogai, vadinasi, ir vertinama neigiamai. Tyrimui pasitelkti pavyzdžiai grupuojami atsižvelgiant į junginius su žodžiais *dvokti, smirdėti, tvoksti; dvokas, smarvė, tvaikas* sudarančių ir abstrakčius fenomenus pavadinančių kalbos vienetų semantiką.

Sąlygiškai skiriamos kelios semantinės grupės. Straipsnyje jos vadinamos sferomis.

Politinio gyvenimo sfera

Tai pati gausiausia pavyzdžių grupė. Straipsnyje remiamasi apibrėžimu, kad politika yra „valstybės reikalų tvarkymo teorija ir praktika“ (*TŽŽ* 588). Nemalonų kvapą, remiantis lietuvių kalbos pasaulėvaizdžio logika, skleidžia pats reiškinyss apskritai. Tekstuose atskleidžiama, kad politika gali dvokti arba smirdėti: *Pati „naujoji politika“ tuoj ims dvokti nuo uoliai ginamų susitepusių savijuų; Cementas su politikos dvoku?; <...> ėmiau šalintis politinio gyvenimo, bėgti nuo šios smarvės.* Metaforinis modelis ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS dar labiau detalizuojamas aprašant politikų veiklą. Kalbos pasaulėvaizdyje užfiksuota, kad valdžios atstovai gali dvokti: *Mūsų viršūnės visai supuvo ir ėmė dvokti.* Politikų veiksmai kalbos pasaulėvaizdyje apibūdinami kaip turintys nemalonų kvapą, vadinasi, vertinami neigiamai: *Visas tas reikalas smirdi. Pasaulyje irgi vyksta panašūs politiniai manevrai; Jos išvados tiesiog dvokė politiniu užsakymu žūt būt įrodyti, kad „Williams“ <...>. Nemalonų kvapą turi tie politikų veiklos rezultatai, kurie visų žmonių yra be išlygų vertinami neigiamai: <...> *karro tvaiko persmelktos šalies <...>; <...> tvyro juodas galimų karinių nusikaltimų tvaikas; <...> panaudojant nuo okupacijos tvaiko neišsivadavusią žmonių sąmonę <...>. Tas pats metaforinis modelis pasitelkiamas kalbant apie tokius dalykus, kurie turėtų būti apskritai nekritikuotini: <...> *įstatymas „dvokia praėjusio šimtmečio kareivinių tvaiku“.* Smerktina ne tik politika ir politikai, bet ir visuomenės narių elgesys, turintis įtakos politinei situacijai, pavyzdžiui, šokiruojantys rinkimų rezultatai: <...> „išsirinkot iš bliūdo veršio uodegą“, *kuo smirda Kaunas, nereikia tepti visos Lietuvos <...>.***

Metaforinis modelis ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS pasitelkiamas nusakant ideologijų esmę. Ideologija <...> „tam tikram visuomenės sluoksniui, grupei, tam tikrai politikos, ekonomikos, meno kryptčiai, srovei būdinga idėjų arba pažiūrų į pasaulį ir gyvenimą visuma“ (TŽŽ 310). Nemažonų kvapą skleidžiančios politinės ideologijos, remiantis kalbos pasaulėvaizdžio logika, dažniausiai yra siejamos su kairiosiomis pažiūromis. Aprašoma tai, kas jau buvo praeityje, kita vertus, tos ideologijos tokios stiprios, kad jų poveikis akiškai vaizdus ir kalbamuoju laikotarpiu. Paprastai kalbama apie ideologijų tvaiką. Šių praeities gyvenimo reiškinių poveikis stiprus ir negali būti kontroliuojamas, pvz.: <...> rūmai „išvalomi nuo komunistinio tvaiko“; <...> marksizmo-leninizmo tvaikas <...>; Vilnius buvo pilnas griuvėsių ir stalinizmo tvaiko; Sovietizmo tvaikas sujaukė viską, kas jų tautoje gražiausia <...>; Įvyko lyg koks sproginas: nebeliko bolševikinio tvaiko. Tai nėra tiesiog nemalonus kvapas, apibūdinamas žodžiu *smirda*, nėra itin nemalonus kvapas, vadinamas *dvoku*, nes pabrėžiamas labai intensyvus materijos sklidimo pobūdis. Be to, tokį kvapą sunku suvaldyti, padaryti taip, kad kvapas (remiantis pavyzdžiais, dažniausiai kalbama apie tvaiką) nebebūtų juntamas. Turi praeiti šiek tiek laiko, kad tvaikas išnyktų.

Kaip nemažonų kvapą turinčios apibūdinamos konkretesnės politinės realijos – institucijos, žmonės. Visas jas sieja jau minėtos kairiosios arba kraštutinės kairiosios politinės pažiūros ir orientacija į radikalius pokyčius, represijas, plg.: *O gal visuomenei pagaliau pradėjo smirdėti KGB?*; *Tos kalbos dvokė Stalinu, Mao* <...>; <...> *vis dar stiprus „Jedinstvos“ pagrindžio tvaikas*. Pavyzdžiai atskleidžia, kad dažniausiai taip suvokiamos praeities realijos. Tai, kas praeityje nekėlė pavojaus, nepavojinga ir dabar, plg.: <...> *tarybinis demonstracijos tvaikas kažkur sklaido* ir <...> *tvino iš Rytų ir Pietų nešamas antilietuviškas tvaikas*. Tas pats metaforinis modelis ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS tinka aprašant ir ne tokias pažįstamas ideologijas, pvz.: *Demagogu ir talibanišką tvaiką skleidžiančiu individu – štai kuo buvo išvadintas*. Taip žodžio *talibanas* nesuprantančiam ir ideologijos pobūdžio nesuvokiančiam žmogui iš karto perduodamas neigiamas tuo žodžiu pavadinamo koncepto pobūdis.

Į mažesnę grupę būtų galima skirti tuos reiškinius, kurie susiję ne vien tik su politika, bet su visuomeniniu gyvenimu apskritai ir apibūdina įstatymų neatitinkančią žmonių veiklą. Nemažonų kvapą turintys abstraktūs fenomenai dažniausiai tiesiogiai arba netiesiogiai gali būti susieti su nusikaltimais, plg.: <...> *nutarimas Nr. 1194 iš tolo tvoskė korupcinių tvaiku* <...>; <...> *korupcija* <...> *dvokia* <...>; <...> *išvogtų bankelių tvaikas* ir <...> *nuo tokios veiklos sklinda stiprus kriminalinis tvaikas*; *Nuo Vilniaus valdžios sklinda kriminalinis tvaikas*. Minėtina, kad korupcijai kalbos pasaulėvaizdyje priskiriama galimybė ir tiesiog kvepėti (plačiau žr. P a p a u r ė l y t ė - K l o v i e n ė 2006, 124). Greičiausiai tik kaip kvepianti suvokiama ta korupcija, kuri yra gerokai mažesnių mastų ir padaro mažiau žalos visuomenei nei ta, kuri dvokia ar tvoskia.

Galima apibendrinti, kad kalbos pasaulėvaizdyje realizuotas polinkis politikos sferos fenomenams priskirti nemažonų kvapą pirmiausia atskleidžia neigiamą kalbos vartotojų požiūrį į šią tikrovės sritį, kuris nulemtas ne tik apskritai visiems

žmonėms būdingo polinkio kritikuoti valdžią, bet ir nepalankių politinių aplinkybių – okupacijos, būtinybės priešintis svetimam režimui, gyvenimo verčiant paklusti bendražmogiškoms vertybėms nesiremiančioms ideologijoms, dėl piliečių gerove nepakankamai dirbančios valdžios – suformavo požiūrį, kad visa tai, kas susiję su politika (vidaus arba užsienio), yra nemalonu ne tik kalbamuoju momentu, bet ir apskritai. Pavyzdžių analizės rezultatai koreliuoja su filosofų ir sociologų teiginiais. Kaip teigiama Jūratės Ambrasaitės, Apolonijaus Žilio ir Miglės Bartuškaitės straipsnyje, „vertinant politinę sistemą išreiškiamas nusivylimas šiuolaikinės Lietuvos ekonominės gerovės užtikrinimo galimybėmis“ (Ambrasaitė, Žily, Bartuškaitė 2011, 112). Žmonių sąmonėje užfiksuotas neigiamas valdžios ir apskritai visos politinės sferos vertinimas išreiškiamas kalba.

Emocinio gyvenimo sfera

Emocinėms būsenoms nemalonus kvapas, remiantis kalbos pasaulėvaizdžio medžiaga, būdingas tik kai kuriais atvejais. Metaforinis modelis ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS pasitelkiamas nusakant tų emocijų būsenų specifika, kurios dažniau vertinamos neigiamai arba apskritai negali būti vertinamos teigiamai ir suvokiamos kaip pageidautinos ir reikalingos. Vertinimo skalėje arčiausiai teigiamo poliaus yra *liūdesys*. Apskritai ši emocinė būseną gali būti suvokiama kaip malonus ir pageidautinas dalykas. Tai priklauso nuo aplinkybių (plačiau žr. Papaurėlytė-Klovienė 2004). Skleidžiantis tvaiką liūdesys nebus vertinamas teigiamai. Tokia emocinė būseną yra įveikiama: *Tačiau akys pradegina liūdesio tvaiką*. Tokio paties modalumo kaip liūdesys yra nostalgija. Lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje ši emocinė būseną apibūdinama kaip lengva ir efemeriška (plačiau žr. Papaurėlytė-Klovienė 2004, 97–99), tačiau iš šiame straipsnyje pristatomo tyrimo paaiškėjo, kad tvoskianti nostalgija yra nemaloni, stengiamasi jos atsikratyti, pvz.: *Ar ne per didelė garbė senų tvaiku atsiduodančiai nostalgijai*. Kaip iš dalies malonus ir reikalingas dalykas gali būti suvokta aistra – gyvybės, progreso, veiklos paskata, tačiau kontekste su aistra siejama situacija modeliuojama pasitelkiant analogiją su negyvais ir neestetiskai atrodančiais kūnais, pvz.: *Ten viskas dvokė sumaitota aistra, negyvais geiduliais*. Tokia aistra labiau susijusi su bejėgiškumu, pažeminimu, vadinasi, yra nevertinga.

Visos kitos nemalonų kvapą skleidžiančios emocijos vertinamos neigiamai (taikant racionalumo kriterijų). Jos susijusios su grėsme tam objektui, į kurį orientuotas vidinio pasaulio reiškinys. Metaforinis modelis ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS atskleidžia, kad pykčio modalumo emocinės būsenos suvokiamos kaip turinčios itin nemalonų kvapą, pvz.: <...> *amžinojo desantininkų įtūžio tvaikas*; <...> *dvokė betiksliai niršuliu*. Atkreiptinas dėmesys, kad abiem atvejais pasirenkama ne bendresnės reikšmės žodžio *smirdėti* forma, bet stipriau sklindantį ir nemalonesnį kvapą pavadinantys kalbos vienetai.

Vadinasi, polinkis skleisti nemalonų kvapą lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje priiskiriamas tiems emocinio gyvenimo reiškiniams, kurie susiję su to, kas reikalinga, stoka arba praradimu, gali būti orientuoti į praeitį arba išreikšti nepasitenkinimą dabartimi. Didesnė dalis emocinio gyvenimo sferos fenomenų, suvokiamų taikant

metaforinį modelį ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS, potencialiai gali būti vertinami ir teigiamai.

Moralinių kategorijų sfera

Didžiąją moralinių kategorijų sferai priskirtų abstrakčių fenomenų dalį sudaro tie idėjų pasaulio dalykai, kurių negalima vadinti vertybėmis. Tokie abstraktūs fenomenai jau savaime vertinami neigiamai, todėl suvokimas taikant nemalonų kvapą aktualizuojantį metaforinį modelį ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS yra savaime suprantamas, nors kalbama apie skirtingo abstraktumo laipsnio fenomenus. Žodis *blogis* gali būti jų visų pavadinimų hiperonimas: <...> *kuo toliau savo žaislą. Nuo jo blogiu dvokia* <...>. Sąlygiškesni yra melas ir begėdiškumas, nes jų, ypač begėdiškumo, suvokimas gali būti subjektyvus. Dvokiantys melas ir begėdiškumas panašūs tuo, kad, remiantis kalbos pasaulėvaizdžiu, prie jų priprantama, nustojama jausti, kad situacija yra nemaloni, todėl šių abstrakčių fenomenų savirefleksija sunkiai įmanoma, pvz.: <...> *tiesk priprato me prie skandalų ir melo dvoko, jog pamiršome, kad galima gyventi ir kitaip*; <...> *jiems padės užuosti tą savo begėdiškumo dvoką* <...>. Vertybė yra ir laikas, tačiau aplinkybės jį gali paversti tuo, kas dvokia, t. y. nemalonu, nereikalinga, pvz.: <...> *gal baisiausia buvo, kad dvokė pats laikas*.

Prie moralinių kategorijų sferos prišliejami *mirtis* ir *gyvenimas*. Jeigu šie du abstraktūs fenomenai būtų projektuojami vertinimo skalėje, jie atsidurtų priešingose pusėse. Mirtis, remiantis racionaliais kriterijais, vertinama tik neigiamai, o gyvenimas – tik teigiamai. Konkretus individas savo ar kito žmogaus gyvenimą gali įvertinti ir neigiamai, jeigu tai, kaip gyvenama, neatitinka iš anksto susikurtos vizijos, pvz.: <...> *dar nepajutę bendro gyvenimo dvoko; Atstumti gyvenimą, kad jis pradeda nepakeliamai dvokti*. Mirties kvapas apibūdinamas kaip sklindantis stipriau: *Bet tai užuojauta, atsiduodanti mirties tvaiku*. Tokia metaforinio modelio realizacija koreliuoja su metonimijos mechanizmu. Mirties ritualo ženklai – atitinkamos gėlės, žvakės – turi specifinį kvapą, kurį metonimiškai gali būti linkstama susieti su pačiu mirties fenomenu.

Galima apibendrinti, kad kaip nemalonų kvapą turintys yra apibūdinami daugiausia tie moralinių kategorijų sferai priklausantys abstraktūs fenomenai, kurie ir taikant racionalaus vertinimo kriterijus yra vertinami neigiamai. Subjektyvus požiūris lemia, kad neigiamas vertinimas priskiriamas tiems abstraktiems fenomenams, kurie iš tiesų gali būti įvertinti teigiamai.

Kultūros sfera

Straipsnyje laikomasi nuomonės, kad kultūra yra „žmogaus ir visuomenės veiklos produktai, jos formos ir sistemos, kurių funkcionavimas leidžia kurti, panaudoti ir perteikti materialines ir dvasines vertybes“ (TŽŽ 416).

Kultūros sferai priklausantys ir taikant metaforinį modelį ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS suvokiami abstraktūs fenomenai sudaro aiškia sistemą. Pirmiausia minėtina, kad didžioji dalis jų apibūdinami kaip dvokiantys. Dvokiančios kultūros realijos susijusios tokiais santykiais, kuriuos

būtų galima vadinti hiperoniminiais. Dvokia bendriausio pobūdžio abstraktūs fenomenai – specifiniais lietuviškais bruožais pasižyminti kultūra, pvz.: *Tai lietuvių kultūros dvokas. Man taip ir nepavyko iš jos ištrūkti; <...> nuo jo trenkte trenkė tikru lietuviškos kultūros dvoku.* Tai, kas yra sava, lietuviška, vertinama neigiamai. Nemalonų kvapą turi konkrečios kultūros formos, jos perdavimo būdai. Dvokia menas, pvz.: *Arvydas Šliogeris įsitikinęs, jog „menas turi dvokti“.* Netiesiogiai apibūdinama, kad dvokia lietuvių literatūra: *<...> slogesnė už lietuviškąjį literatūrinį dvoką.* Vadinasi, dėsninga, kad nemalonų kvapą turi – tvoskia arba smirdi – ir literatūros formos, būdai joms perteikti. Dvokia arba tvoskia žodžiai. Tekstuose nepasakyta, kokiems žodžiams būdingas nemalonus kvapas. Tikėtina, kad svarbu tai, kas tuos žodžius ištaria, pvz.: *<...> žodžiai kartais tiesiog dvokia; <...> ar neuždusim nuo auksaburnių paleistų žodžių tvaiko.* Tie meno kūriniai, kurių turinys perduodamas žodžiais, apibūdinami kaip nemalonai kvepiantys norint išreikšti subjektyvų neigiamą požiūrį į juos, plg.: *Smirdi tie tavo eilėraščiai; <...> jo priešingybė – mechaninis stilius. Šis dvokia lavonu, neturi jokio asmenybės ženklo; <...> viduramžiais dvokia pati pjesė <...>.* Antras ir trečias pavyzdžiai yra informatyvesni už pirmąjį, nes juose ne tik apibūdinama, kas skleidžia nemalonų kvapą, bet ir nusakomas to kvapo pobūdis. Mechaninis stilius su lavono kvapu siejamas todėl, kad yra panašus į žmogų, iš kurio atimta jo esmė – asmenybė. Faktas, kad pjesė apibūdinta kaip dvokianti viduramžiais, atskleidžia žmonių sąmonėje užfiksuotą nuostatą, kad viduramžiai yra tamsos, prietarų, sąstingio ir blogio klestėjimo laikas, todėl visa, kas turi aliuzijų į šį laikotarpį, gauna neigiamą konotaciją. Tikėtina, kad toks vertinimas labiau yra emocinis. Racionaliu vertinimu pagrįstas neigiamas masinės kultūros ir jos apraiškų vertinimas. Masine kultūra vadinama kultūra, kuri yra susijusi su masiškai rengiamomis priemonėmis, skirtomis liaudies paklausai patenkinti (IŽ 302). Masinė kultūra paprastai suvokiama kaip neturinti išliekamosios vertės ir priešpriešinama tikrajai kultūrai. Nepalankus masinės kultūros vertinimas sustiprinamas kitais apibūdinimais, pvz.: *<...> šiuolaikinė masių kultūra – ne tik nuoga, bet ir dvokia.* Vienas iš pagrindinių masinės kultūros skleidimo būdų – televizija. Jos produktai charakterizuojami kaip turintys nemalonų kvapą, plg.: *<...> bet tai kvepia, o tiksliau dvokia televizijos laida „Atleisk“; MTV dvokia; <...> į Teatro šventę prasiveržė televizijos šou tvaikas* (dar apie masinės kultūros įtaką ir sklaidą žr. S a v i c k a i t ė 2010, 30–35).

Išanalizavus dalį metaforinio modelio ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS realizacijos būdų, padaryta išvada, kad šis metaforinis modelis nėra labai produktyvus, žymi arba dar labiau sustiprina neigiamą abstraktaus fenomeno vertinimą. Natūralu, kad kalbamasis metaforinis modelis pasitelkiamas norint suteikti informacijos apie dalykus, kurie ir taip yra neigiamai vertinami. Nemalonus kvapas gali kelti tik blogas asociacijas, todėl jis nebus siejamas su teigiamu vertinimu. Aliuzija į jutiminę patirtį pasitelkiama norint tiksliau apibūdinti tai, kas nėra iki galo apibrėžta, negali būti patikrinta remiantis kitomis pojūčių sistemomis. Taip racionalus vertinimas sustiprinamas emociniam vertinimui tinkamu būdu. Tai, kas skleidžia nemalonų kvapą, pirmiausia yra nemalonu ir nepagei-

daujama. Jeigu kvapas itin nemalonus ir (ar) sklinda labai stipriai, kyla pavojus, kad nukentės tie, kurie yra šalia. Kai daiktas, reiškiny, procesas, moralinė kategorija, pasitelkiant racionalumo kriterijus, yra vertinami teigiamai, bet kalbos pasaulėvaizdyje jiems priskiriama savybė turėti nemalonų kvapą, galima teigti, kad taip atskleidžiamas emocinis vertinimas, susiformavęs subjektyvios patirties pagrindu. Metaforinis modelis užfiksuoja galimą pasaulio įvairovę, priklausančią nuo žiūros taško ar vertinimo kriterijų. Skiriasi žmonių jautrumas nemaloniems kvapams, skirtingai linkstama vertinti ir tuos abstrakčius fenomenus, kurie siejami su metaforiniu modeliu ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS. Nemalonų kvapą galima neutralizuoti pasitelkus tam skirtas priemones, vadinasi, kaip smirdantys objektai suvokiami abstraktūs fenomenai, jeigu tik imamasi atitinkamų veiksmų, taip pat gali būti bent laikinai paslėpti, nekelti nemalonių asociacijų.

Metaforinis modelis ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS siejamas su viena kitai priešpriešinamomis racionalumo ir stichiškumo idėjomis. Galima apibendrinti, kad taikant šį modelį suvokiami politinio gyvenimo sferos fenomenai, emocinės būsenos, moralinės kategorijos ir kultūros reiškiniai yra realūs, turi įtakos žmogaus vidinei pusiausvyrai, tačiau juos kontroliuoti sunku arba neįmanoma.

Literatūra

- A m b r a s a i t ė, Ž i l y s, B a r t u š k a i t ė 2011 – Jūratė Ambrasaitė, Apolonijus Žilys, Miglė Bartuškaitė, „Sovietinės sistemos vertinimas ir požiūris į demokratiją Lietuvoje“, *Filosofija. Sociologija*, 22 (2), 106–114.
- C i b u l s k i e n ė 2005 – Jurgita Cibulskienė, „Konceptualioji kelio metafora Lietuvos rinkimų diskurse“, *Kalbotyra*, 54 (1), 51–64.
- G u d a v i č i u s 2000 – Aloyzas Gudavičius, *Etnolingvistika*, Šiauliai: K. J. Vasiliausko įmonė.
- I Ź – *Idėjų žodynas* / Owen Adikibi, Vilnius: Alma littera, 2001.
- L K Ž e – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. Prieiga internete: <<http://www.lkz.lt>>.
- P a p a u r ė l y t ė - K l o v i e n ė 2004 – Silvija Papaurėlytė-Klovienė, *Liūdesio konceptas lietuvių ir rusų kalbose*. Daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- P a p a u r ė l y t ė 2006 – Silvija Papaurėlytė-Klovienė, „Kvepiantys vs. nekvepiantys objektai lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*. Mokslo darbai. Sud. Džiuljeta Maskuliūnienė, Kazimieras Župerka, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 119–128.
- S a v i c k a i t ė 2010 – Eglė Savickaitė, „Studentų prietariai: tradicijos tęstinumas ir masinės kultūros įtaka“, *Liaudies kultūra*, 2, 30–35.
- Š e š k a u s k i e n ė, U r b o n a i t ė 2007 – Inesa Šeškauskienė, Justina Urbonaitė, „HEALTH metaphor in political and economic discourse: a crosslinguistic analysis“, *Kalbų studijos*, 11, 68–73.
- T o l e i k i e n ė 2005 – Reda Toleikienė, „Die Krankheitsmetapher Als Kungsmustertisierungsmuster der Abstrakten Sachverhalte“, *Valoda – 2005: lingvistikas didaktikas problėmas, Valoda dažadu kultūru kontekstā*, Daugavpils: „Saule“, 510–515.

- TŽŽ – Tarptautinių žodžių žodynas*. Trečia pataisyta laida. Sudarytojai A. Bendorienė, V. Bogušienė, E. Dagytė [ir kt.]. Atsakomasis redaktorius A. Kinderys. Vilnius: Alma littera, 2004.
- Vaičiėnėnė 2000 – Jūratė Vaičiėnėnė, „The Conduit metaphor in English and Lithuanian: a corpus-based approach“, *Darbai ir dienos*, 24, 143–167.
- Баранов, Михайлова, Шипова 2006 – Анатолий Баранов, Ольга Михайлова, Евгения Шипова, *Некоторые константы русского политического дискурса сквозь призму политической метафорики ('взаимоотношения бизнеса и власти', 'коррупция')*, Москва: Фонд ИНДЕМ.
- КСКТ – Елена Кубрякова, Владимир Демьянков, Юрий Панкрац, Людмила Лузина, *Краткий словарь когнитивных терминов*, Москва: Изд-во Филологического факультета МГУ, 1996.
- Чудинов 2003 – Анатолий Чудинов, *Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации*. Екатеринбург, [prieiga internete: <<http://www.philology.ru/linguistics2/chudinov-03a.htm>>], žiūrėta 2013-02-14].

Silvija Papaurėlytė

Metaforinis modelis ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje

S a n t r a u k a

Pagrindinės sąvokos: kalbos pasaulėvaizdis, konceptas, kvapas, metaforinis modelis.

Straipsnio tikslas – aprašyti, kokiems ir kaip vertinamiems iš tikrųjų uosle nesuvokiamiems abstraktiems fenomenams lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje priskiriama ypatybė turėti skirtingo stiprumo nemalonų kvapą ir jį skleisti. Rašant straipsnį iš viso peržiūrėta daugiau nei 150 pavyzdžių, remtasi visų žodžių *dvokti*, *smirdėti*, *tvoksti* ir *dvokas*, *smarvė*, *tvaikas* formų junginiais su abstrakčiais daiktavardžiais, išrinktais iš Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centre sudaryto teksto respublikinės, vietinės, populiariosios, specializuotos periodikos, grožinės ir negrožinės literatūros ir Seimo stenogramų dalių (prieiga internete: <http://donelaitis.vdu.lt>).

Straipsnyje remiamasi kognityviniu požiūriu į kalbą. Metaforinis modelis – kalbos vartotojų sąmonėje egzistuojanti ir (arba) susidaranti ryšio tarp ištakų ir tikslo sferų schema, kurią atspindi formulė X yra Y. Metaforinis modelis ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS pasitelkiamas suvokiant tuos tikrovės objektus, kurie siejami su organiškumo ir racionalumo idėjomis. Tokie abstraktūs fenomenai negali likti nepastebėti, tačiau paprastai jie nedaro didesnės žalos žmogaus veiklai. Kita vertus, nemalonų kvapą turinčių abstrakčių fenomenų negalima kontroliuoti. Išanalizavus pavyzdžius paaiškėjo, kad su nemaloniu kvapu siejami abstraktūs fenomenai dažniausiai siejami su politinio gyvenimo sfera.

Išanalizavus dalį metaforinio modelio ABSTRAKTUS FENOMENAS yra SMIRDINTIS DAIKTAS realizacijos būdų padaryta išvada, kad šis metaforinis modelis

žymi arba dar labiau sustiprina neigiamą abstraktaus fenomeno vertinimą. Kai daiktas, reiškiny, procesas, moralinė kategorija, pasitelkiant racionalumo kriterijus, yra vertinami teigiamai, bet kalbos pasaulėvaizdyje jiems priskiriama savybė turėti nemalonų kvapą, galima teigti, kad taip atskleidžiamas emocinis vertinimas, susiformavęs subjektyvios patirties pagrindu.

Silvija Papaurėlytė

**Metaphorical Model ABSTRACT PHENOMENON is SMELLY
OBJECT in the Lithuanian Language Worldview**

S u m m a r y

Keywords: *language worldview, concept, smell, metaphorical model.*

The aim of the paper is to analyze what and how abstract objects although not perceived as smelly in the Lithuanian language worldview are ascribed to smelly of different intensity and spread. 150 examples were studied, reference was made to the collocations of the forms of such words as *dvokti, smirdėti, tvoksti* and *dvokas, smarvė, tvaikas* and abstract nouns gathered in republican, local, popular, specialized periodicals, fiction and non-fiction literature and parts of Seimas verbal reports compiled by Vytautas Magnus University Computational Linguistics Centre (<http://donelaitis.vdu.lt>).

Research was conducted in the framework of a cognitive approach to language. A metaphorical model, the scheme of the existing and / or self-forming relations between the source and the target spheres in language users' consciousness was expressed by formula X is Y. The metaphorical model ABSTRACT PHENOMENON is SMELLY OBJECT was employed to perceive such objects of reality that are associated with the ideas and rationality. Such abstract phenomena are conspicuous but usually do not interfere. On the other hand, abstract phenomena with unpleasant smell are out of control. Analysis of the examples showed that abstract phenomena with unpleasant smell are mostly related to the sphere of political life.

Analysis of the metaphorical model ABSTRACT PHENOMENON is SMELLY OBJECT leads to the conclusion that this model signifies or even strengthens negative judgement of abstract phenomena. If an object, phenomenon, process, or moral category is judged positively applying the criterion of rationality, but ascribed to smelly in the language worldview, it allows to state that this emotional judgement, based on a subjective experience, is showed.

S i l v i j a P A P A U R Ė L Y T Ė - K L O V I E N Ė
*Lietuvių kalbotyros ir komunikacijos katedra
Šiaulių universitetas
P. Višinskio g. 38
LT-76352 Šiauliai
[silvijapapaurėlyte@gmail.com]*